

УДК 94:323-029:008(94)"1900/1930"

© **Ігор ХИЖНЯК**

доктор історичних наук, професор, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи "Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України", вул. Леонтовича, 5, м. Київ, Україна, 01030 (ivinanu@gmail.com)

© **Ігор КИЖНІЯК**

Doctor of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Research Fellow Department of Global and Civilization Processes of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", 5, Leontovych str., Kyiv, Ukraine, 01030 (ivinanu@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7727-9298>

Бібліографічний опис статті: Khyzhnyak I. (2021). Stanovlennia politychnoi systemy Avstralijs'koho Soiuzu: kul'turno-tsyvilizatsijni vytyky (1900-1930 rr.) [Formation of the political system of the Australian Union: cultural and civilizational origins (1900-1930)]. *Svit Clio* [Clio World], 2(1), 58-69. [in Ukrainian].

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ АВСТРАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ: КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИТОКИ (1900-1930 РР.)

Анотація. Мета статті. На основі нових методологічних підходів комплексно проаналізовано культурно-цивілізаційні чинники, що сприяли розвитку загальнополітичних процесів становлення формальних і неформальних інститутів політичної системи Австралійського Союзу в першій третині ХХ ст. **Методологія дослідження** – загальнонаукові методи аналізу та синтезу, системно-історичний, історико-порівняльний методи, теорії неінституціоналізму та обмеженої раціональності. **Наукова новизна.** Показано, що загальнополітичні процеси в різних регіонах світу суттєво вирізняються своєрідністю дій формальних і неформальних інститутів, системно-режимних і культурно-цивілізаційних характеристик суспільства, що тісно переплетені та взаємодіють між собою. При цьому взаємодія, режимних і культурно-цивілізаційних характеристик англосаксонської групи країн, зокрема й Австралійського Союзу, адаптована до дій демократичних інститутів. Рівень організованості робітників у цій країні сприяв створенню значно кращих умов праці, ніж у країнах Європи. Паралельно процесу соціальної диференціації австралійського соціуму відбувалося становлення формальних і неформальних інститутів та формування партійно-політичної структури цього британського домінію. На думку автора, культурно-цивілізаційні процеси та неформальні інститути Австралії здійснювали вирішальний вплив на поведінку громадян, а політична консолідація австралійської буржуазії пододала в ХІХ-ХХ ст. значно довший історичний шлях, ніж це спостерігалось в країнах Західної Європи. Публічна відмова представників австралійського бізнесу від участі у «великій політиці» корелювалася з їхнім відвертим небажанням працювати з електоратом. Це призвело до відсутності єдиної потужної організаційної структури підприємців і віддалило процеси партійного будівництва в сегменті буржуазних партій в Австралійському Союзі. **Висновки.** Навіть не маючи досконалих формальних і неформальних політичних інститутів суспільства та ґрунтуючись на британських політичних зразках, провідна еліта Австралійського Союзу все ж створила дієву партійно-політичну систему, перетворивши таким чином Австралію на «країну-лабораторію» соціальних новацій для держав Старого і Нового Світу.

Ключові слова: Австралійський Союз, загальнополітичні процеси, лібералізм, формальні та неформальні політичні інститути, обмеження, регламентації, політичні партії, тред-юніони.

FORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE AUSTRALIAN UNION: CULTURAL AND CIVILIZATIONAL ORIGINS (1900-1930)

Abstract. The purpose of the article. Based on new methodological approaches, cultural and civilization factors contributed to the development of general political processes of establishing formal and informal institutions of the political system of the Australian Union on the first third of the twentieth century are comprehensively analyzed.

Research methodology – general scientific methods of analysis and synthesis, system-historical, historical-comparative methods, theories of neo-institutionalism and limited rationality. **Scientific novelty.** It is shown that general political processes in different regions of the world differ significantly in the uniqueness of the actions of formal and informal institutions, system-regime and cultural-civilizational characteristics of a society, which are

*closely intertwined and interact with each other. At the same time, the interaction of regime and cultural-civilizational characteristics of the Anglo-Saxon group of countries, including the Australian Union, is adopted to the action of democratic institutions. The level of organization of workers in this country contributed to the creation of much better working conditions than in European countries. In parallel with the process of social differentiation of Australian society, the formation of formal and informal institutions and the party-political structure of this British dominion took place. According to the author, the cultural and civilizational processes and informal institutions of Australia had a decisive influence on the behaviour of citizen, and the political consolidation of the Australian bourgeoisie overcome in the XIX and XX centuries. It was a much longer historical path than in Western Europe. The public refusal of Australian business representatives to participate in "big politics" correlated with their outright reluctance to work with the electorate. This led to the absence of a single strong organizational structure of entrepreneurs and delayed the process of party building in the segment of bourgeois parties in the Australian Union. **Conclusions.** Even without the perfect formal and informal political institutions of society and based on British political models, the progovernment elite of the Australian Union still created an effective political system, thus turning Australia into a "laboratory country" of social innovation for the Old and New Worlds.*

Key words: Australian Union, general political processes, liberalism, formal and informal political institutions, restrictions, regulations, political party, trade unions.

Постановка проблеми. Запропоноване дослідження має на меті внести стандарти нового покоління наукових розвідок у міждисциплінарний дискурс всесвітньої історії, історії міжнародних відносин та історичної політології. Саме в царині цих опцій ми рекомендуємо запровадити в науковий дискурс комплексний аналіз різноманітних чинників, що визначають загальнополітичні процеси (ЗПП). Останні, зокрема, пов'язані з формально-конституційними особливостями політичних систем держав певних регіонів світу, з їхньою власною соціокультурною специфікою соціально-економічними та особистісними особливостями тощо. Зазначене дає змогу забезпечувати органічний синтез різних аналітичних навичок дослідника та застосовувати їх у різноманітних галузях практичної діяльності. Крім того, порівняльне вивчення загальнополітичних процесів дає змогу, з одного боку, приймати зважені політичні рішення розвивати зовнішньополітичну або внутрішньополітичну креативність: здатність до продукування нових ідей і розуміння шляхів їх продуктивної реалізації, а з іншого, – забезпечити чітке розуміння своєрідності структур визначення функціональності і диференційованості рівнів їх практичного застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Є різні моделі аналітичного застосування ЗПП у різних функціональних ракурсах, кожна з яких може бути абстрагована як пріоритетна того чи іншого аспекту дослідження. Ключовими в різних аналітичних моделях ЗПП вважаємо: дисциплінарні витоки формування пріоритетності, затвердження базової держави або середовища її функціонування в її визначальних підходах (у нашому випадку це Австралійський Союз), характер процесу, пропозиції щодо природи суб'єкта (для цього достатнім може стати будь-який рівень практичного застосування ЗПП як прийняття свідомо спрямованого політичного рішення).

Загальнополітичний процес як явище являє собою процедуру прийняття рішень у відповідній галузі в умовах певних обмежень і регламентацій, що надходять від суб'єктів чи приймають рішення або від зовнішнього середовища. Наприклад, специфіку функціонального застосування такого рівня ЗПП, як прийняття зовнішньополітичних рішень порівняно з іншими рішеннями політичного характеру, було вперше проаналізовано в класичній публікації Р. Патнема «Дипломатія та внутрішня політика: логіка дворівневих ігор»¹. За висновками дослідника, лідери, задіяні у прийнятті політичних рішень, мають це робити узгоджено з двома синхронними функціональними інституційними рівнями: зовнішньополітичним і міжнародним. Із погляду оптимальності зовнішньополітичне рішення, що вже було схвалене раніше, щодо національних інтересів може виявитися деструктивним. І навпаки, доцільне з точки зору зовнішньополітичних інтересів держави рішення може стати зовсім неприйнятним щодо внутрішньої політики. В ідеалі оптимальне в усіх сенсах політичне рішення має відповідати внутрішнім державним інтересам та водночас задовільняти ключових зовнішньополітичних гравців.

¹ Putnam R. D. Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games. International Organization. 1988. Vol. 42. P. 427-460.

На думку Р. Патнема, моделлю (формалізованою моделлю) головних аспектів ЗПП для політичних лідерів можна вважати такий алгоритм прийняття рішень, у якому обов'язковими є два принципових набори обмежень і регламентацій. Перший стосується специфічних внутрішньополітичних аспектів, а інший має стосунок до сфери міжнародних відносин. Важливою є та обставина, що в межах ЗПП відбувається процес зіставлення держав з абсолютно різними соціокультурними, історичними та цивілізаційними традиціями. Ось чому формалізована модель ключових аспектів ЗПП (далі – ФМКАЗПП) сама по собі виступає як інструмент-запобіжник, що не дає можливості перетворити порівняльний аналіз ЗПП у безсистемний набір випадкових тез стосовно операційних заходів у загальнополітичній сфері.

Наша модель порівняння ЗПП ґрунтується на поширених у сучасних соціальних науках принципах моделювання, неоінституціональному підході² та теорії обмеженої раціональності³. Ми виходимо з того, що різні держави, незважаючи на всі їхні соціальні та культурно-цивілізаційні особливості, можна структурувати також із погляду наявних у них систем обмежень і регламентацій ухвалення політичних рішень. Відтак алгоритм побудови такої моделі полягає у виявленні різних обмежень і регламентацій щодо рішень, які ухвалюються у внутрішній та зовнішньополітичній сфері держави.

Внутрішньодержавний рівень. Тут дії політиків визначаються двома групами чинників, що безпосередньо регламентують їхню поведінку, дотичну до ухвалення ЗПП. До першої групи належать формальні політичні інститути держави: конституції, закони, статuti різних організацій, норми звичаєвого права, юридично оформлені угоди між політичними силами. Друга група чинників – політична культура країни. Обидві ці групи охоплюють сукупність таких неформальних обмежень (регламентацій) діяльності політичних діячів, як політичні ідеології та уявлення, ключові символи системи цінностей, традиції, поведінкові пріоритети тощо. Результат роботи зазначених внутрішньодержавних регламентацій прийняття та реалізації політичних рішень можна визначити у вигляді законодавчо (формально) заданої (або відсутньої) схеми розподілу відповідальності між особами та установами, які ці рішення ухвалюють. У реальній поведінці громадян держави така схема інтерпретується відповідно до неформальних інститутів, тобто до політичної культури суспільства.

Міжнароднодержавний рівень («системно-спрямувальний» вектор). У його межах реалізуються дуже серйозні обмеження на прийняття різних політичних рішень, пов'язаних зі статусом держави в системі міжнародних відносин. Останнє може визначати традиційні алгоритми поведінки в міжнародній сфері, ключові цінності та уявлення про природу світу, які містять визначення національних інтересів. Зазвичай політики намагаються не ігнорувати зазначені набори обмежень і регламентацій. Це відбувається через традиційний набір оптимальних засобів адаптації конкретної держави до умов існування в міжнародному середовищі, а також з урахуванням дії механізмів можливої корекції, що мають історично підтверджену практику. У випадку ігнорування вказаних правил з боку верхівки, допущеної до прийняття ключових рішень, остання потрапляє в зону ризику бути звинуваченою у професійній некомпетентності або завданні шкоди національним інтересам держави, що може навіть призвести до вилучення їх зі сфери політичної влади. Унаслідок результат дії другої системи обмежень операційності ЗПП у сфері зовнішньої політики можна тлумачити як діяльність, відповідну набору способів адаптації до специфіки функціонування міжнародного середовища.

Обидва рівні можуть бути віднесені до категорії «інституціональних». При цьому суттєвою є проблема ракурсу розуміння терміну «інститут». У нашому випадку цю термінологічну одиницю використано не в тому сенсі, як її розуміють фахівці неоліберальної школи міжнародних відносин (Кеохейн, Най та інші). Тут мова йде про неоінституційне розуміння поняття «інститут» як сукупності усталених обмежень і регламентацій на поведінку або рішення, що є вже сталими як у межах самої держави, так і на міжнародній арені. Згідно з таким підходом «реалісти» трактують подібні обмеження і регламентації міжнародної поведінки держав на зразок різних обмежень і балансів сил або загроз, як «інститути».

² March J. G. & Olsen J. P. *Ambiguity and Choice in Organizations*. Bergen: Universitets-forlaget, 1976; Норт Д. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва: Начала, 1997; North D. C. *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton & Co., 1981.

³ Simon H. *Models of Bounded Rationality*. Mass: MIT Press, 1982. Vol. 1-2.

Поряд із цим ті ж інститути поділяють на формальні (правові, такі що письмово прописані, закріплені) і неформальні (політична культура). Неформальні інститути являють собою спосіб інтерпретації формальних. Неформальні інститути є надто усталеними і пов'язаними з довгостроковими історичними особливостями конкретної держави. Формальні інститути можуть легко змінюватися, зокрема й шляхом запозичень із практики інших держав. При цьому в реальній поведінці людей вони «підлаштовуються» під неформальні інститути, досить часто та радикально змінюючи їх первісний смисл. Ці визначення Д. Норта⁴ в останні роки активно використовують у різноманітних формалізованих моделях, на основі яких проектується як розвиток міжнародних відносин, так і парадигми зовнішньої політики.

У реальному житті державні діячі та представники влади можуть дотримуватися «правил гри», що створені в державі, порушувати їх або підлаштовувати під власні політичні амбіції. Аналогічно, самі держави можуть змінювати баланс сил та інтересів, вносити правки в стереотипи своєї поведінки. Інакше кажучи, рухливість динаміки розвитку міжнародних процесів є надзвичайно високою. Зміни, навіть кардинальні, можуть виникнути у внутрішньодержавному і міжнародному середовищі. Тому традиційні системи обмежень і регламентацій наразі вже не спрацьовують. Зважаючи на це, мова йде про два додаткових інституціональних рівні ЗПП.

Індивідуально-біхевіористичний (поведінковий) рівень. Це «планка» поведінки окремих особистостей. Визначений по ній азимут дій дає змогу аналізувати співвідношення раціонального вибору моделі поведінки та психологічних особливостей політичного лідера. При цьому важливою є сукупність міжособистісних комунікацій, у яких задіяні політичні діячі: особи, від яких вони одержують інформацію, ті, хто належить до кола довірених осіб тощо. У сучасних умовах ці сукупності комунікацій між окремими особистостями називають соціальними мережами.

Синтез названих вище неінституційних рівнів ЗПП формує оптимальні точки, ланки та етапи впливу на ЗПП з боку політично зацікавлених акторів. Їх можна атрибутувати як пункти рівнів зон ментального впливу. Такі зони формуються сукупністю наявних інституціональних і неінституціональних чинників, що відіграють головну роль під час прийняття зовнішньополітичних або внутрішньополітичних рішень у загальному процесі функціонування ЗПП. Вивчення ж точок і зон фокусного впливу в першому випадку має дуже важливе значення для політичних діячів, бізнес-лобі, представників провладних структур, співробітників дипломатичних установ та інших гравців на цьому полі. Смисл дій певних особистостей саме й виявляється в тому, що вони або дотримуються парадигми обмежень і регламентацій, або відповідно до власних намірів змінюють їх на інші. Зауважимо, що наявність постійного особистісного чинника тут є конче необхідною. Радше зовсім не забувати відомої істини – загальнополітичні, як і інші рішення, ухвалюють конкретні люди, а не абстрактні актори політичної сцени.

Те саме правило діє і щодо новацій, привнесених у ЗПП мережевими структурами: остаточні рішення і тут залишаються за людьми. Утім, необхідно зважати й на суттєві поправки. Люди можуть бути об'єднані у формальні організації, а можуть – і ні. У більшості сучасних політичних систем прем'єрну роль у структурі актора ЗПП відіграють формальні державні організації (уряди, парламенти, міністерства, установи тощо). Тоді як суттєвою лишається роль організацій недержавних учасників ЗПП, часто неформальних (комерційних організацій, ЗМІ, недержавних громадських організацій, науково-експертних структур тощо).

У XXI ст. мережеві структури посідають все помітніше місце в ЗПП. Така роль може стати як негативною (терористичні, кримінальні мережі), так і позитивною (міжнародні інформаційні мережі, мережі довіри і впливу тощо). Отже, презентована структура актора ЗПП дає всі підстави характеризувати її як таку, що набуває акторських властивостей *складносупідрядної коаліції*, яка охоплює державні й недержавні організації, окремих особистостей, які так чи інакше комунікують (або ні) у мережевих структурах. Подібна коаліція може виявитися «недостатньою» або взагалі «немічною», щоб бути задіяною в межах системи ЗПП. Інакше кажучи, нездатною підтвердити свою неспроможність набувати акторських властивостей у межах ЗПП. Саме такі новоутворення можуть сприяти з'яві різних рішень у межах ЗПП, породжених їх особливою діяльністю або бездіяльністю.

⁴ Норт Д. Указ. соч.

Неформальні інститути і культурно-цивілізаційні чинники. ЗПП у різних країнах, регіонах і культурних ареалах світу суттєво відрізняються своєрідністю дій формальних і неформальних інститутів. Це зумовлено наявністю двох груп чинників: специфікою суспільно-політичних режимів та їхніми культурно-цивілізаційними особливостями. Їх можна співвіднести з формальними (адже такий режим прописаний у конституціях та інших державних документах) і неформальними інститутами.

Культурно-цивілізаційні особливості ЗПП майже не були предметом вивчення фахівців із компаративістики різних видів політичної операційності, насамперед, через відсутність формалізованого еталону такого порівняння. Зазвичай, порівняльний аналіз їхніх формально-режимних характеристик проводять за спрощеною процедурою. Що ж стосується сучасних ЗПП, то в їхніх межах саме культурно-цивілізаційні характеристики (що були каменем спотикання для ґрунтовних досліджень) наразі вийшли наперед. Це лише підкреслює їхню нагальність і практичну важливість. Як зазначалося вище, найбільш придатна для такого аналізу формалізована модель, де культурно-цивілізаційні особливості позначаються як «неформальні інститути», було введено в науковий дискурс Д. Норттом.

Попередньо було наголошено, що формальні й неформальні інститути знаходяться у досить тісній взаємодії. Люди у власних поведінкових перевагах інтерпретують формальні системи обмежень і регламентацій відповідно до неформальних правил їх сприйняття. Наприклад, закони досить часто розуміють відповідно до неформальної традиції тлумачення їх і застосування, що вже історично склалася. Тому можна стверджувати, що системно-режимні і культурно-цивілізаційні характеристики різних держав, тобто їхні формальні і неформальні інститути, у реальності тісно переплетені та безперервно взаємодіють.

Наведена вище взаємодія режимних і культурних ознак дає змогу виділити групу країн, де проблема адаптації їхніх суспільств, культурно-цивілізаційних і соціально-історичних характеристик до дії сучасних демократичних інститутів є практично підтвердженою. Останні регулюють операційність усіх видів ЗПП. У нашому випадку такою країною є Австралійський Союз.

Становлення суспільно-політичної структури австралійського суспільства. Вагомі історичні наслідки для суспільно-політичної сфери країни після відомої «золотої лихоманки» мало незвично активне зростання населення колоній та значні зміни в його структурі. Узагалі, усі подальші переміщення в цій соціальній конструкції мали власний алгоритм становлення та розвитку. Щодо населення Австралії, то його чисельність характеризувалася достатньою динамікою зростання. Якщо в середині XIX ст. на всьому континенті проживало біля 100,000 осіб, то вже на початку XX ст. кількість населення складала приблизно 3,000,000⁵. У вимірах країни це скидалося мало не на демографічну революцію. Хоча статистика порівняння з тією ж Європою говорила про інше. Населення Зеленого континенту залишалось нечисленним, складаючи всього дві третини мешканців великого Лондона. Етнічна складова вказувала на британську присутність, дещо «розбавлену» представниками інших європейських народів, частиною американців і нечисленними «вкрапленнями» вихідців із країн Азії.

Ще одним наслідком австралійської «золотої лихоманки» стала неконтрольована урбанізація з розподілом трудових ресурсів по всій території країни. Унаслідок виник демографічний дисбаланс між перенаселеними столицями, малозаселеною периферією та практично безлюдними й неосвоєними іншими землями континенту⁶. Саме за таким сценарієм поступово формувалася соціальна структура австралійського суспільства. За своїми визначальними рисами вона все більше набувала вигляду країн із протестантською політичною традицією (розвинутих капіталістичних країн). У 1890-х рр. до 68% населення низки австралійських колоній складали наймані робітники, 8% – підприємці і 18,29% – незалежні землероби⁷.

Специфічною рисою історичного розвитку тогочасної Австралії стала зафіксована кількісна перевага середніх і дрібних підприємців, відсутність чіткої соціальної диференціації та різких контурів кастових обмежень. І це продовжувалося в країні протягом усього періоду первісного нагромадження капіталу. Мала місце слабша, ніж у Великій

⁵ Wise B. R. The Commonwealth of Australia. London, 1913. P. 145.

⁶ Пучков П. И. Этническое развитие Австралии. Москва, 1987. С. 95-105.

⁷ Select Documents in Australian History. Vol. 2., 1851-1900. Sydney, 1955. P. 683.

Британії, проте все ж відчутна тенденція «вирівнювання» (демократизації) між нижнім і верхнім сегментами середнього класу⁸. Економічним підґрунтям цього процесу стали «золота злива» 1850-х рр. та «нечисті» земельні оборудки 1880-х. Саме тоді вчорашні знедолені ставали мільйонерами, а досить значна заробітна плата робила можливим придбання землі та започаткування власного бізнесу в містах.

Особливу роль у такій соціальній мобільності зіграла відсутність юридичних обмежень і регламентацій на будь-які види діяльності, що історично склалися на території з величезними запасами мінеральних ресурсів. На додаток усе це ґрунтувалося на потужній підтримці підприємницької діяльності з боку формальних і неформальних інститутів держави, що вже тоді почали своє становлення і розвиток.

Соціальна пріоритетність середнього бізнесу була порушена в період кризи 1890-х рр., коли процеси його диференціації були трансформовані у звичну парадигму еволюції загальноєвропейських законів історичного розвитку. Наймана робоча сила стала її найчисленнішою складовою, яка становила тоді від 34% до 46% самодіяльного чоловічого населення⁹. У професійному середовищі моряки й докери виявилися найбільш згуртованими страатами найманих робітників; стригачів овець вважали найбільш «бунтівними» в обстоюванні власних прав; численна кількість гірників працювали в добувній промисловості.

Соціально-економічна кон'юнктура, що мала складний системний характер у другій половині XIX ст. (постійна потреба робочих рук, високий рівень організованості робітників) відчутно сприяла створенню зручних умов праці, які були значно кращими, ніж умови праці їхніх європейських колег. Рівень оплати праці також вражав більшою відповідністю до потреб трудящих в Австралії, ніж заробітна плата найманих робітників Старого світу. Зокрема, австралійський сільськогосподарський робітник одержував у 5 разів більше, ніж батрак у Росії. У Клівленді додатково до заробітної плати робітники отримували доплату на триразове харчування в розмірі 12 шилінгів, що наближалось до денного заробітку робітника в Англії¹⁰. Такі приклади давали можливість оцінювати умови праці в Австралії як «рай для робітників», що певним чином відповідало реальному стану речей, хоч і не обходилося без певної міфологізації. За словами одного з лідерів Армії Порятунку У. Бута, «не дивлячись на характеристику Австралії як «раю для робітників», доводиться констатувати, що тут ми знаходимо багато спільного з проблемами нашої батьківщини, хоча і не в тих масштабах»¹¹.

Незвичний для капіталістичної економіки стан практичної відсутності податків, широке, фактично без обмежень, поле для комерційної ініціативи, активна підтримка з боку державних інститутів могли стати «чарівним сном» для підприємців. За словами американського комерсанта Ф. Трейна, який приїхав до Австралії, щоб вдало запустити свій бізнес, «головним завданням тих, хто навідався до Австралії, було бажання заробити грошей і повернутися додому до Англії, щоб купити собі перство та ім'я»¹². Проте в наступні роки все більша кількість підприємців, які отримали власне щастя в бізнесі, осіли в колоніях, почавши перетворюватися на місцеву бізнес-еліту.

Ще однією історичною особливістю специфічно австралійського походження був факт повної відсутності стану дворянства. Особливо це впадало в очі порівняно з європейськими королівствами та імперіями. Згідно з визначенням сучасників в Австралії «аристократія статків» замінила собою спадкову аристократію¹³. Проте остання все ж залишила у вигляді історичного релікту низку прикметних властивостей майбутньої панівної еліти: малочисельність, певну соціальну замкненість і надзвичайну концентрацію статків. Наприклад, місцевий магнат Дж. Тайсон мав капітали в 3,000,000 фунтів стерлінгів, а такий собі У. Холлідей володів 200,000 акрів землі та лише на одній зі своїх станцій (велике вівчарське господарство) утримував 200,000 голів овець¹⁴.

⁸ Ibid. P. 48-49.

⁹ Morison, J. Australia as It Is, or, Facts & Features, Sketches & Incidents of Australia & Australian Life. Melbourne, 1967. P. 176

¹⁰ Trollope A. Trollope's Australian. Melbourne, 1966. P. 17.

¹¹ The Contemporary Review. 1892. February. P. 424.

¹² Train G. F. A Yankee Merchant in Gold rush Australia. The Letters of G.F.Train. 1853-1855. London, 1970. P. 23.

¹³ Colonial Eve: Sources On Women In Australia, 1788-1914. Melbourne, 1978. P. 81.

¹⁴ Colonial Australia. A Documentary History of Australia. Vol. 3. Colonial Australia 1875-1900. Melbourne, 1980. P. 371.

Тогочасна економічна еліта колоній охоплювала скватерів, банкірів, власників копалень, менеджерів та акціонерів найбільших корпорацій. У купі з оточенням губернаторів вони й становили «вершки» австралійського суспільства, до того ж потужно переплетені економічними, політичними та матримоніальними зв'язками. Скажімо, типовим представником еліти колонії Вікторія був такий собі М. Макичарн, який у 1898 р. обіймав посаду мера Мельбурна. Його характеризували як «розумного, далекоглядного з широким світоглядом політика і такого, хто мав надійні зв'язки з більшістю фінансових установ Австралії. До того ж, він мав дружину – доньку власника шахт, справжнього «грошового мішка» з Бендіго»¹⁵. Це були нащадки піонерів освоєння континенту, які «зробили власні статки суто своєю працею (self-made men). Вони й діяли рішуче, щоб не допустити конфіскації цих багатств іншими»¹⁶. Ці останні й стали форпостом найконсервативнішого крила австралійської буржуазії. Вони робили все від них залежне, аби захистити власні позиції через постійне представництво в парламентах колоній. Дослідження австралійських істориків П. Лавдея та А. Мартіна довели, що тогочасний середній клас Австралії за своїм складом був новою, досить численною, відкритою та гетерогенною соціальною спільнотою, а його представники досить розмито уявляли свої перспективи¹⁷. Така чисельність і відкритість середнього класу робили його вплив, роль і місце в соціумі досить помітним. Кількість його постійно збільшувалася завдяки фермерам, власникам дрібних підприємств, магазинів, сфери послуг та інших сфер застосування приватного капіталу.

Статистика засвідчувала, що навіть на початку ХХ ст. після руйнівних результатів кризи 1890-х рр., що зачепила, насамперед, сектор середнього підприємництва, у сільському господарстві Нового Південного Уельсу та Вікторії дрібні й середні володарі землі складали 99% від усіх сільських господарів. А весь цех підприємців середньої руки, а також тих, хто володів ремісничими майстернями на 97% території країни, був під контролем саме цієї групи виробників¹⁸. Загалом ця частина австралійської буржуазії, правду кажучи, й відображала економічну сутність колоній у другій половині ХІХ ст.

Важливою складовою австралійського суспільства були державні службовці та особи інтелектуальної праці. Їхня чисельність не була надто показовою, адже становила тільки 3,3% працездатного населення¹⁹. Особливу роль тут відігравали юристи та журналісти. Розподіл їхньої соціальної відповідальності був таким: перші брали на себе роль зберігачів та інтерпретаторів основ правопорядку, другі через відсутність впливових політичних партій тримали пріоритет у впливі на формування громадської думки. Представники політичних еліт, що вже формувалися й самостверджувалися, здебільшого спиралися на підтримку газет, обираючи з них ті, що відповідали їхнім інтересам. У країні стала відкрито й відверто поширюватися теза про те, що «[...] австралійці надто зайняті власним бізнесом, аби самим про щось думати. Вони дозволяють газетам думати за них [...]»²⁰.

Поява політичних партій. Паралельно процесу соціальної диференціації в Австралії тривало формування партійно-політичної системи країни. Тут знайшла свій прояв специфічна австралійська особливість – формування неформальних інститутів у загальнополітичних процесах, що, вочевидь, історично випереджало упорядкованість інститутів формальних. У подієвому сенсі це виявилось в значно більшій згуртованості робітників, аніж буржуазії, навколо політичних програм, що відображали їхні інтереси. Останнє якнайкраще вказує на культурно-цивілізаційні засади формування політичної системи зеленого континенту – через неформальні інститути.

Перші лейбористські партії формувалися, спираючись на потужні профспілки, які створювалися навіть на борту кораблів, що везли емігрантів до колоній. Наприкінці ХІХ ст. кількість членів нових австралійських трейд-юніонів нараховували 150,000 осіб, що було більше за показник у США. Починаючи з 1897 р., профспілки вже проводили щорічні

¹⁵ Webb S. & Webb B. The Webb's Australian Diary. 1898. Melbourne, 1965. P. 71-72.

¹⁶ Connell R. W. & Irving T. H. Class Structure in Australian History. Melbourne, 1980. P. 116.

¹⁷ Emergence of Australian Party System. Sydney, 1977. P. 12.

¹⁸ Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Statistics for the period 1901-1907. Melbourne, 1908. P. 229, 245, 239.

¹⁹ Australia. Commonwealth Bureau of Census of Statistics. Census of the Commonwealth taken for the night between 2nd and 3rd April 1911. Melbourne, 1917. P. 357.

²⁰ Buchanan A. The Real Australia. London, 1907. P. 34, 57.

всєавстралійські конгреси, на яких планували й координували заходи робітничого руху, розробляли тактику формування соціальних вимог робітників²¹.

Період 1885-1890-х рр. характеризувався сподіваннями на дії не схильної до компромісів маси некваліфікованих робітників, прибічників тактики «прямої дії»²². Проте оскільки цей процес історично не мав лінійної прямої на становлення та відтворення, а відтак розчарування настало дуже швидко. Лейбористи діяли все самостійніше. 1893 р. під час дискусій про партійну обітницю та роль центрального керівництва лейбористів були закладені основи жорсткої партійної дисципліни. Вони також були в авангарді тих, хто на практиці продемонстрував очевидну перевагу неформальних інститутів над формальними.

У кінці XIX ст. лейбористів уже, мабуть, не влаштовувала роль придатка партії лібералів. У їхніх діях почала простежуватися тенденція до формування третьої партійної сили, що тримає баланс рівноваги у власних руках і надає підтримку, тільки виходячи з інтересів справи²³. І певним чином це їм вдалося. При цьому ключовою особливістю процесу кристалізації партійно-політичної структури колоній (якщо порівнювати його з європейськими зразками) став факт формування і конвертації в реальність робітничої партії, що історично відбувалося значно раніше за формування буржуазних партій.

Отже, це можна розуміти і трактувати як фактичне підтвердження зміни ролі культурно-цивілізаційних чинників, які з «другорядних» уже в 1980-ті-1990 рр. були перенесені до реєстру передових. Це відбулося через розвиток неонституціоналізму в теорії державного управління (Г. Саймон, Д. Норт)²⁴. Саме тоді ситуація різко змінилася, а в межах неонституційного підходу було визнано той факт, що культурно-цивілізаційні особливості країн (вони тепер називаються неформальні інститути) мають вирішальний вплив на поведінку людей. Саме на їхній основі й відбувається поведінкова інтерпретація формальних інститутів.

Ось чому політична консолідація австралійської буржуазії в той період пройшла значно довший історичний шлях. І тільки в 1850-1860-х рр. почали спостерігатися перші спроби створення коаліцій на рівні окремих колоній. Попри те, найпотужнішим стимулом для цього стало посилення робітничого руху, з'ява лейбористів у парламентах, а також загальне «поправління» поглядів буржуазних політиків. Особливо відчутною ця тенденція була в період Великих страйків 1890-х рр. На думку Новозеландського політика У. Рівса, страйки шокували всю Австралію і стали результатом «численних безладів, збройних конфліктів і первісного страху перед можливістю загального перевороту». А один із найколеритніших політиків колонії Новий Південний Уельс другої половини XIX ст. Г. Паркс, виступаючи в парламенті, назвав страйк лихом, подібним до «артилерійського обстрілу Сіднея ворожим флотом». При цьому він уточнив, що від страйків до революції та анархії «лише один крок»²⁵.

Подібні вислови відображали загальні настанови громади підприємців, які відчували реальну загрозу власним бізнес-інтересам, а єдиним виходом із ситуації, що склалася, бачили консолідацію власних лав. Про це свідчила резолюція, схвалена зборами торговців і банкірів Сіднея у вересні 1890 р. У документі, зокрема, відзначалося: «Настав час, коли виникла нагальна необхідність для всіх підприємців, капіталістів та інших зацікавлених осіб об'єднатися в асоціацію для взаємної підтримки та захисту»²⁶. У цьому випадку моментом істини для них стала з'ява конкурентів у боротьбі за владу. Молодий на той час політик А. Сміт закликав підприємців Австралії звернутися до напрацювань і досвіду політичної консолідації найманих робітників. «На мою думку, – стверджував він, – дієвими ліками для нас можуть стати досить прості дії, а саме: працедавцям варто перейняти та пристосувати до власних потреб принципи, які так успішно використовуються нині тими ж робітниками»²⁷.

Поза тим, бізнесмени Австралії й надалі продовжували сприймати політику лише як засіб для одержання економічних дивідендів. Пріоритетом залишалися господарські

²¹ Жаров О. В. Исторические предпосылки образования общеавстралийского конгресса тред-юнионов. Прошлое и настоящее Австралии и Океании. Москва, 1979.

²² The Australian Labor Movement. 1850-1907. Extracts from Contemporary Documents. Sydney, 1960. P. 14-20.

²³ Reeves W. P. State Experiments in Australia & New Zealand. London, 1902. Vol. 1. P. 77.

²⁴ Simon G. Models of Bounded Rationality. Vol. 1-2. Cambridge-Mass., 1982; Nord D. C. Institutions, Institutional Changes and Economic Performance. Cambridge, 1990.

²⁵ Паркс Г. 50 лет общественной деятельности в Австралии. Москва, 1984. Ч. 2. С. 375-376.

²⁶ Connell R. W. & Irving T. H. Op. cit. P. 260.

²⁷ Bruce Smith A. Trade Unionism in Victoria, or Who Shall be Master? Victorian Review. Melbourne, 1885. 2 march. P. 581.

проблеми, а ігнорування політичного чинника лише посилювало партійно-адміністративну роздробленість у середовищі підприємців. Результатом публічної відмови представників бізнесу від участі у «великій політиці» та відверте дистанціювання від свого потенційного електорату призвели до відсутності єдиної потужної організаційної структури підприємців загалом. Це на значний період відтермінувало створення на Південному континенті перших буржуазних партій²⁸.

Для тих, хто спостерігав за розвитком цих процесів з Європи, шоком виявився факт відсутності в колоніях політичних партій, створених буржуазією, яка вийшла з переселенців. Проте відверте нерозуміння європейських політиків спричинила тенденція австралійської буржуазії обмежуватися лише створенням різних фракцій і коаліцій у парламенті. Це стало наслідком особливих умов формування прошарку підприємницького бізнесу Австралії, що підсилювалися єдністю інтересів місцевого капіталу, економічною зацікавленістю переселенців, а також відсутністю жорсткої конкуренції між окремими гільдіями підприємців країни. Також було розроблено консолідовану стратегію відносин з Великою Британією, а дискусії та суперечності мали місце лише з окремих питань. Весь політичний вернісаж фракційної побудови парламентів колоній відображав строкатий пейзаж внутрішньокласового різноманіття, що існувало в тодішній Австралії. Члени фракцій за власним бажанням у пошуках підтримки вільно переходили до відверто опозиційних груп; коаліції неочікувано розпадалися так швидко, як і створювалися; «нічним страхіттям» життя парламенту стала міністерська плутанина – нескінченна зміна складу урядових кабінетів²⁹. За підрахунками тогочасного експертного середовища в Південній Австралії в 1854-1890 р. відбувалася зміна складу 40 міністерств. Максимальний строк перебування при владі у Вікторії складав біля 3 років, і лише протягом 1890-х рр. відбулася відносна стабілізація³⁰. Цей процес збігся в часі з конвертацією буржуазії в єдиний клас суспільства.

Сучасники, зокрема ті з них, хто бажали з'ясувати причини названого явища, вбачали їх у надто сильних традиціях місцевого сепаратизму в колоніях. Проте якщо дотримуватися обраної нами методології, то причини такого «політичного ералашу» корінилися в недовершеності дії культурно-цивілізаційних характеристик неформальних інститутів австралійського суспільства. Більшість реальних політиків того часу ставилася до функціонування партійної машини як до механізму насильства над вираженням власної думки парламентарів. Щодо електорату, то для нього партійна надбудова була ні що інше, як джерело корупції та політичних маніпуляцій³¹. Лише невелика частка професійних політиків вважали партійну організацію дієвим засобом ведення політичної боротьби. Ще 1905 р. відомий австралійський політик і громадський діяч А. Дікін зазначав: «Зразком для нас є Британія, де партії є надто гнучкі для того, щоб завжди пристосовуватися до нових обставин»³².

А тим часом головною течією, що стала визначати погляди й позиції більшості страт буржуазії колоній, ставав лібералізм. Його популярність ґрунтувалася на запозичених із метрополії головних ідейних течій, які, з одного боку, були віддзеркаленням конформації ідейних спрямувань, що домінували в той час у Великій Британії, а з іншого, – беззаперечною кількісною перевагою дрібного та середнього підприємництва на тлі надто кволої кристалізації партійно-політичних поглядів і ще не визначених до кінця політичних підходів австралійських приватних підприємців.

Проблема створення достатньо серйозної консервативної опозиції на австралійському політичному ґрунті знаходилася у достатньо складному трикутнику передумов, закладених у розумінні ключових рис ЗПП цього регіону світу. Перша група передумов полягала в історико-культурних особливостях країн Заходу, до яких Австралія, безсумнівно, має прямий стосунок (вплив античної спадщини, юдейсько-християнської цивілізації, індивідуалізму нового часу) і політико-економічну специфіку (плюралізм, споконвічно притаманний західному феодалізму, розвинена культура міст, глибока історична вкоріненість капіталізму та демократії).

²⁸ *Richard J.* Class and Politics. New South Wales. Victoria and Early Commonwealth, 1890-1910. Canberra, 1976. P. 58-60.

²⁹ Emergence of the Australian Party System. Sydney, 1977. P. 12.

³⁰ *Reeves W. P.* Op. cit. P. 64-65.

³¹ *Reeves W. P.* Op. cit. P. 93-94.; *Wise B. R.* The Commonwealth of Australia. Op. cit. P. 222.

³² Australia. Parliament. Parliamentary Debates. Senate and House of Representatives (далі – CPD). Vol. 25. P. 24.

Другій групі передумов була притаманна високий ступінь диференціації та інтеграції ЗПП, до розроблення та реалізації яких були залучені різноманітні формальні та неформальні чинники (урядові організації, політичні партії, недержавні об'єднання, комерційні та аналітичні структури тощо). Саме цей плюралізм, що був характерним уже для середньовічного західного суспільства, і став основою конкурентних, демократичних і політичних практик Австралії другої половини XIX ст.

Третя група передумов ЗПП відобразила особливість суспільно-політичної конструкції австралійського соціуму, у якому важко було знайти «матеріал для консервативної партії у суспільстві без двору, титулів, аристократії, державної церкви, що не обтяжував себе соціальними обов'язками та освіченим класом або постійною армією»³³.

Отже, на межі століть праве крило політичного сектора колоній, на якому були ті, хто сповідували інтереси великого капіталу Австралії, являло собою певну австралійську проєкцію концепцій правих лібералів тогочасної Великої Британії. А тенденція заперечення надмірного втручання держави у сферу індивідуальної ініціативи, свободи і прав власності стала головною тезою несумісності державного регулювання зі справжнім лібералізмом. Саме такий підхід спостерігаємо в праці депутата Нового Південного Уельсу Б. Сміта «Свобода і лібералізм»³⁴.

У кінці XIX ст. більшість австралійських політиків була або представниками дрібного й середнього бізнесу, або вихідцями з нього. Їхній підхід до чинного на той час політичного спектра був достатньо виважений. За словами сучасника – відомого політика з Південної Австралії Ч. К. Кінгстона, «[...] вони декларували себе виразниками поглядів усієї нації, якій тоді фактично й судилося нею стати [...]»³⁵.

Представники аналогічної політичної течії, такі як Г. Паркс, Б. Уайз та інші, взагалі обстоювали безкласовий підхід до законодавства й активно пропагували власне розуміння державного регулювання. Сучасник Л. Тайвер, характеризуючи позицію цих політиків, зазначав, що «[...] вони зробили доброту з того, щоб бути практичними, поступовими недоктринерами в молодій країні та не повністю копіювати англійські ліберальні доктрини [...]»³⁶.

Що стосується власне робітників і робітничого класу, то представники ліберальної політичної течії сприймали їх «як силу, що стояла за спиною будь-якого політичного курсу»³⁷. У цьому зв'язку вони навіть вважали доцільним залучати робітників до управління, але на другорядних і треторядних ролях як таких, що їх «ведуть» (спрямовують) «старші товариші» з табору політиків буржуазного спрямування.

Аналогічним чином ліберали ставилися і до соціалізму, визначаючи його як один із видів державного регулювання та допускаючи його використання, проте лише у крайніх випадках. «У моїх очах соціалізм є засобом, який має бути використовуваним, але з виключною обережністю. У протилежному випадку ліки можуть виявитися значно гіршими, ніж хвороба»³⁸. Саме в такий спосіб підкреслював власний радикалізм А. Дікін.

Представники лівого крила лібералів колоній Г.-Б. Хіггінс, А. Айзекс висловлювалися на підтримку так званого «державного соціалізму». Критикуючи своїх опонентів, які відводили державі роль «нічного сторожа», «ліваки» позиціонували своїх лібералів-опонентів як недолугого господаря, який «як доморощений» філософ закриває двері і не пускає в дім сторонніх, тоді як члени його родини або обслуга трощать меблі в його оселі³⁹. Ліві ліберали сприймали державу як певний надкласовий (поки без належної інституціональності) орган, який у той час відігравав роль найбільшого землевласника, роботодавця та арбітра у вирішенні соціально-економічних проблем. Передусім його захисту потребували робітники як найуразливіша частина суспільства. Саме певна спільність позицій лівих лібералів і лейбористів і визначала їхню співпрацю в політичному просторі Австралії.

Критичний рівень «полівіння» (звичайно ж, в австралійському розумінні) простежується на прикладі публікацій популярного журналу «Бюллетин». На його сторінках

³³ Reeves W. P. Op. cit. P. 60.

³⁴ Bruce Smith A. Liberty & Liberalism. London, 1887. P. 236, 441-443.

³⁵ Crisp L. E. Parliament Government of the Commonwealth of Australia. London, 1949, P. 18.

³⁶ Tiver P. The Liberal Party: Principles and Performance. Milton, 1978. P. 18.

³⁷ Wise B. R. Industrial Freedom; a Study in Politics. London, 1982. P. 96.

³⁸ CPD. Vol. 22. P. 4998-4999.

³⁹ Reeves W. P. Op. cit. P. 50.

спостерігаємо досить різку критику капіталістичного способу господарювання і пропагування різноманітних методів його реконструкції: «Недолугою є сама система, яку ми створили [...] Між трудом і капіталом не більше братерства, ніж спільності інтересів вампіра й індіанця, який спить [...] Ми маємо змінити не клас, а всю систему»⁴⁰. Досить критичні тези та настрої спостерігаємо і щодо політичної alma mater Австралії – Великої Британії, відносини з якою мали будуватися за принципом – «союз, але не залежність». Виразником націоналістичної риторики журналу стали редакційні гасла: «Австралія для австралійців» та «Австралієць і республіканець – синоніми»⁴¹. Поза тим, під базовою політичною настановою досить чітко проглядався напрям політичного азимуту – жорстке обстоювання власних позицій на принципах правих лібералів Британії – бути виразником інтересів місцевого капіталу, демократичним і твердим прибічником «закону та порядку» та привілеїв власної бізнес-еліти. Згідно з поглядами радикалів новий державний лад мав укріпити демократичні свободи, захистити інтереси місцевих підприємців, заборонити в'їзд до країни представникам «кольорових рас», забезпечити антимонопольну політику й активне державне втручання в режим суворої економії бюджетних коштів⁴².

З погляду лібералів колоній проблема об'єднання Австралії мала тісний зв'язок з інтродукцією республіканської форми правління та демократизацією системи державного управління. Позицію ж редакції журналу щодо до королеви Великої Британії як до своєрідного високопоставленого запобіжника в політичному механізмі країни демонструє метафорична теза: «Вона (королева – Авт.) з постійністю та миролюбством затуляє собою ту щілину, через яку, в іншому випадку, віяли би пронизливі вітри партійних і політичних конфронтацій». Підкреслюючи нехтування видавців фігурою її величності, журнал відверто працював на свій рейтинг у суспільстві: «Уявімо той час, коли маси австралійців замисляться, чи існує взагалі британський монарх?»⁴³.

Висновки. Отже, до початку ХХ ст. в австралійському суспільстві вже було розроблено цілісну й оригінальну систему суспільно-політичних орієнтирів, що відображали погляди та прагнення головних груп населення з вирішення нагальних проблем того часу. Навіть ще не маючи належним чином удосконалених формальних і неформальних інститутів, ґрунтуючись на британських зразках, політичні й державні діячі Південного континенту, на відміну від європейських політиків, діяли більш рішуче й сміливо в практичній реалізації конкретних владних кроків. Таке новаторство викликало подив іноземних оглядачів. У жорсткій полеміці й дискусіях владі Австралійського Союзу вдалося обрати свій шлях у бік реально успішних прогресивних перетворень. Австралія перетворилася на «країну-лабораторію» соціальних новацій для демократичних держав Старого та Нового Світу. Саме тут виникло сприятливе середовище для здійснення широкої програми соціальних реформ.

REFERENCES

1. Australia. Parliament. Parliamentary Debates. Senate and House of Representatives. Vol. 25 [in English].
2. Buchanan, A. (1907). *The Real Australia*. London: T. Fisher Unwin [in English].
3. Bruce Smith, A. (1887). *Liberty & Liberalism*. London: Longmans, Green & Co. New York: 15 East 16th Street [in English].
4. Bruce Smith, A. (1885). *Trade Unionism in Victoria, or Who Shall be Master?* Victorian Review. Melbourne, 2 march. [in English].
5. Churchward, L. G. (1960). *The Australian Labor Movement. 1850-1907. Extracts from Contemporary Documents*. Sydney: The Noel Ebbels Memorial Committee in association with Australian Book Society [in English].
6. Connell, R. W. & Irving, T. H. (1980). *Class Structure in Australian History*. Melbourne: Longman Cheshire. [in English].
7. The Contemporary Review (1892). February. [in English].
8. Clark, M. H. (Ed.). (1955). *Select Documents in Australian History. Vol. 2., 1851-1900*. Sydney: Angus and Robertson. [in English].

⁴⁰ The Australian Labour Movement. 1850-1907. P.162.

⁴¹ Select Documents in Australian History. P. 800-802.

⁴² *Jebb R.* Studies in Colonial Nationalism. London, 1905. P. 200, 211.

⁴³ Colonial Australia. Vol. 3. P. 487.

9. Crowley, F. (Ed.). (1980). *Colonial Australia. A Documentary History of Australia. Vol. 3. Colonial Australia 1875-1900*. Melbourne: Thomas Nelson And Sons Ltd. [in English].
10. Crisp, L. E. (1949). *Parliament Government of the Commonwealth of Australia*. London: [in English].
11. Parker, R. S., Martin, A. W. & Loveday, P. (Ed.). (1977). *Emergence of the Australian Party System*. Sydney: Hale & Iremonger. [in English].
12. Jebb, R. (1905). *Studies in Colonial Nationalism*. London: Published by Edward Arnold. [in English].
13. Knibbs, G. N. (Ed.). (1908). *Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Statistics for the period 1901-1907*. Melbourne: Mc Carron, Bird & Co. [in English].
14. Knibbs, G. N. (Ed.). (1917). *Australia. Commonwealth Bureau of Census of Statistics. Census of the Commonwealth taken for the night between 2nd and 3rd April 1911*. Melbourne: McCarron, Bird & co. [in English].
15. March, J. G. & Olsen, J. P. (1976). *Ambiguity and Choice in Organizations*. Bergen: Universitets-forlaget. [in English].
16. Morison, J. (1967). *Australia as It Is, or, Facts & Features, Sketches & Incidents of Australia & Australian Life*. Melbourne. [in English].
17. Nort, D. (1997). *Instituty, institucional'nye izmeneniya i funkcionirovanie e'konomiki* [Institutions, Institutional Change and Economic Performance]. Moscow: Nachala. [in Russian].
18. North, D. C. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton & Co. [in English].
19. Nord, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Changes and Economic Performance*. Cambridge. [in English].
20. Parke, G. (1894). *50 let obshhestvennoj deyatel'nosti v Avstralii*. [50 years of community service in Australia] Vol. 2. Moskow. [in Russian].
21. Putnam, R. D. (1988). *Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games*. International Organization, 42, 427-460. [in English].
22. Puchkov, P. I. (1987). *E'tnicheskoe razvitie Avstralii* [Ethnic development of Australia]. Moskow. [in Russian].
23. Reeves, W. P. (1902). *State Experiments in Australia & New Zealand. Vol. 1*. London. [in English].
24. Richard, J. (1976). *Class and Politics. New South Wales. Victoria and Early Commonwealth, 1890-1910*. Canberra. [in English].
25. Simon, G. (1982). *Models of Bounded Rationality. Vol. 1-2*. Cambridge-Mass. [in English].
26. Teale, R. (1978). *Colonial Eve: Sources On Women In Australia, 1788-1914*. Melbourne: Oxford University Press. [in English].
27. Train, G. F. (1970). *A Yankee Merchant in Gold rush Australia. The Letters of G.F.Train. 1853-1855*. London. [in English].
28. Tiver, P. (1978). *The Liberal Party: Principles and Performance*. Milton. [in English].
29. Trollope, A. (1966). *Trollop's Australian*. Melbourne. [in English].
30. Webb, S. & Webb, B. (1965). *The Webb's Australian Diary. 1898*. Melbourne. [in English].
31. Wise, B. R. (1913). *The Commonwealth of Australia*. London. [in English].
32. Wise B. R. (1982) *Industrial Freedom; a Study in Politics*. London. [in English].
33. Zharov, O. V. (1979). *Istoricheskie predposylki obrazovaniya obshheavstralijs'kogo kongressa tred-yunionov* [Historical background of the formation of the Australian trade union congress] *Proshloe i nastoyashhee Avstralii i Okeanii* [Past and present of Australia and Oceania]. Moscow: Nauka. [in Russian].